

JOANNE HARRIS

Chocolat

Vertaald door Monique de Vré

DE FONTEIN

Vastenavond, 11 februari

*W*e kwamen op de carnavalswind, voor februari een warme wind. Hij bracht veel geuren met zich mee: de warme, vet-tige geur van crêpes en worstjes en met poedersuiker bestoven wafels die ter plaatse langs de weg op een bakplaat gebakken werden. Kragen en mouwen werden bestrooid met confetti, die als een zot tegengif voor de winter de goot in dwarrelde. Er heerst een koortsachtige opwinding onder de toeschouwers die in de smalle hoofdstraat langs de kant staan; ze rekken zich om een glimp op te vangen van de met crêpepapier overdekte praalwagen met zijn afhangende linten en papieren rozetten. Ingeklemd tussen een boodschappenmand en een droevige bruine hond kijkt Anouk met wijdopen ogen toe, een gele ballon in de ene hand en een speelgoedtrompetje in de andere. Zij en ik hebben al heel wat carnavalsoptochten gezien – vorig jaar in Parijs op Mardi Gras nog een stoet van tweehonderdvijftig versierde praalwagens en in New York een van honderdtachtig, in Wenen meer dan twintig drumbands, clowns op stelten, grosses têtes met wiebelige papier-maché koppen, majorettes die hun stokjes laten ronddraaien zodat het zonlicht eraf spat. Maar wanneer je zes

bent heeft alles nog een speciale glans. Een houten kar, haastig versierd met verguldsel en crêpépapier en sprookjesscènes. Een schild met een drakenkop, Rapunzel met een pruik van wol, een zeemeermin met een staart van cellofaan, een koekhuisje van verguld karton overdekt met glazuur, met een heks in de deuropening die een waarschuwende vinger met groene nagel tegen een groep zwijgende kinderen heft... Wanneer je zes bent zie je subtiliteiten die een jaar later al buiten je bereik liggen. Achter het papier-maché, het glazuur en het plastic ziet ze nog de echte heks, de echte magie. Ze kijkt naar me op. Haar ogen – blauwgroen als de aarde van grote hoogte waargenomen – glanzen.

‘Blijven we? Blijven we hier?’ Ik wijs haar erop dat ze Frans moet spreken. ‘Maar blijven we? Blijven we?’ Ze hangt aan mijn mouw. Haar warrige haardos wappert in de wind.

Ik denk na. Het is een dorpje als ieder ander. Lansquenetsous-Tannes telt hooguit tweehonderd zielen; op de snelweg tussen Toulouse en Bordeaux zoef je er zó voorbij. Even met je ogen knippen en je hebt het gehad. Eén hoofdstraat met aan weerszijden een rij grauwe vakwerkhuisen die geheimzinnig tegen elkaar aan leunen, uitlopend in een paar wegen die parallel aan elkaar lopen als de tanden van een kromme vork. Een agressief witgepleisterde kerk aan een pleintje met kleine winkels. Boerderijen verspreid over het waakzame land. Boomgaarden, wijngaarden, stroken omheinde grond die volgens de strenge apartheidswetten van het boerenbedrijf zijn ingedeeld: hier appels, daar kiwi's, elders meloenen en andijvie onder een zwarte plastic overkapping en wijnstokken die er in de schrale februari-zon ziekelijk en dood uitzien, maar wanneer het maart wordt triomfantelijk zullen herrijzen. Daarachter zoekt de smalle Tannes, een zijriviertje van de Garonne, zich een weg door de dras-

sige weilanden. En de inwoners? Die zijn net als alle andere die we gezien hebben, misschien een beetje bleek in het eerste zonlicht, een beetje saai. De sjaaltjes en baretten hebben de kleur van het haar eronder – bruin, zwart of grijs. De gezichten zijn zo rimpelig als appels van het vorige jaar, de ogen lijken knikkers die in oud deeg gedrukt zijn. Een paar kinderen die met hun opvallende kleuren rood en felgroen en geel afkomstig lijken van een andere planeet. Terwijl de praalwagen achter de oude tractor die hem trekt, langzaam nadert, trekt een grote vrouw met een hoekig, ongelukkig gezicht haar geruite jas steviger om haar schouders en roept iets in het half-verstaanbare plaatselijke dialect; vanaf de wagen gooit een plompe kerstman, die tussen de elfjes en sirenen en kabouters nogal uit de toon valt, met nauw verholen agressie snoepjes naar de menigte. Een oudere man met fijne gelaatstrekken die in plaats van de in deze streek gebruikelijke ronde baret een vilten hoed op heeft, pakt met een beleefd verontschuldigende blik de droevige bruine hond op die tussen mijn benen staat. Ik zie hem met zijn smalle, gracieuze vingers door de vacht woelen; de hond jankt en op het gezicht van de baas verschijnt een mengeling van liefde, bezorgdheid en schuldbesef. Niemand kijkt naar ons. We zouden net zo goed onzichtbaar kunnen zijn. Onze kleding bestempelt ons tot vreemdelingen, passanten. Ze zijn beleefd, o zo beleefd. Niemand staart ons aan, noch de vrouw die haar lange haar in de kraag van haar oranje jas heeft gestopt en om haar hals een wapperende zijden sjaal heeft, noch het kind met de gele rubberlaarzen en de hemelsblauwe regenjas. Door deze kleuren vallen ze op. Hun kleding is exotisch; door hun gezicht – is het te bleek of te donker? – en hun haar lijken ze anders, buitenstaanders, ondefinieerbaar vreemd. De bevolking van Lansquenet heeft ge-

leerd te observeren zonder oogcontact te maken. Ik voel hun blikken als een adem in mijn nek, vreemd genoeg niet vijandig, maar niettemin koud. We zijn voor hen een curiositeit, een onderdeel van het carnaval, een zweem buitenwereld. Ik voel hun ogen prikken wanneer ik me omdraai om een *galette* te gaan kopen. Het papier is warm en vet, de donkere koek is knapperig aan de rand, maar dik en vol in het midden. Ik breek er een stuk af en geef het aan Anouk. De gesmolten boter loopt over haar kin en ik veeg hem weg. De verkoper is een plompe, kalende man met een dikke bril; zijn gezicht glimt van de damp die van de hete plaat af slaat. Hij geeft haar een knipoog. Met het andere oog neemt hij alle details in zich op – de vragen komen later.

‘Op vakantie, *madame?*’ De dorpsetiquette staat zo’n vraag wel toe; achter zijn onverschillige handelsmasker schuilt een ware honger. Kennis is hier harde valuta; met steden als Agen en Montauban in de buurt zijn toeristen een zeldzaamheid.

‘Een korte vakantie.’

‘Zeker uit Parijs?’ Het zal wel door onze kleren komen. In dit land waar de zon vrij spel heeft, gaan de mensen onopvallend gekleed. Kleur is een luxe, het past niet bij hen. De kleurige bloesems langs de kant van de weg zijn onkruid, indringers, nutteloos.

‘Nee, nee, niet uit Parijs.’

De praalwagen is bijna aan het eind van de straat. Hij wordt gevolgd door een kleine band – twee fluiten, twee trompetten, een trombone en een kleine trom – die een iele, onherkenbare mars speelt. Daarachter draven een stuk of tien kinderen die de achtergebleven snoepjes oprapen. Sommigen zijn verkleed; ik zie Roodkapje en een harige figuur die waarschijnlijk de wolf voorstelt en die gemoedelijk met haar om het bezit van een handjevol serpentine kibbelt.

Een zwarte gedaante sluit de stoet af. Eerst denk ik dat hij bij de optocht hoort – iemand die als pest-arts verkleed is – maar wanneer hij dichterbij komt, herken ik de ouderwetse soutane van de dorpspastoor. Hij is in de dertig, hoewel zijn starre houding hem vanuit de verte ouder doet lijken. Hij keert zich naar me toe en ik zie dat ook hij niet van hier is; hij heeft de hoge jukbeenderen en fletse ogen van de noorderling en op het zilveren kruis dat om zijn nek hangt, rusten lange pianistenvingers. Misschien geeft het feit dat hij ook van buiten komt, hem het recht me openlijk aan te kijken. In zijn koude, lichte ogen zie ik echter geen welkom – hooguit een taxerende, katachtige blik van iemand die zich niet zeker waant van zijn territorium. Ik glimlach naar hem; verschrikt wendt hij zijn blik af en wenkt de twee kinderen. Hij gebaart naar het afval dat langs de weg ligt; met tegenzin beginnen ze het op te ruimen en de gebruikte serpentes en snoeppapiertjes op te rapen en in hun armen naar een prullenbak in de buurt te dragen. Wanneer ik me afwend, betrap ik de priester erop dat hij me weer aankijkt – een blik die je bij een andere man waarderend zou kunnen noemen.

Er is in Lansquenet-sous-Tannes geen politiebureau en dus ook geen misdaad. Ik probeer net als Anouk te zijn, achter de façades te kijken, maar op dit moment is alles wazig.

‘Blijven we? Ja, *maman*?’ Vasthoudend trekt ze aan mijn arm. ‘Ik vind het hier leuk. Blijven we?’ Ik sla mijn armen om haar heen en kus haar boven op het hoofd. Ze ruikt naar rook en het bakken van pannenkoeken en warm beddengoed op een winterochtend.

Waarom niet? we kunnen net zo goed hier blijven als ergens anders.

‘Ja, hoor,’ zeg ik tegen haar, met mijn mond in haar haar. ‘Ja

hoor, we blijven.' Dat is niet helemaal gelogen. Ditmaal is het misschien zelfs waar.

Het carnaval is voorbij. Eenmaal per jaar komt het dorp korte tijd tot leven, maar de warmte is nu alweer weggeëbd en de menigte heeft zich verspreid. De kraamhouders pakken hun bakplaten en luifels in; de kinderen trekken hun kostuum uit en doen de feestartikelen weg. Er heerst een lichte stemming van verlegenheid, van schaamte om deze uitbarsting van geluid en kleur. Ze verdamt als regen in de zomer die vrijwel zonder een spoor na te laten de gebarsten aarde inloopt en tussen de geblakerde stenen verdwijnt. Twee uur later is Lansquenet-sous-Tannes weer onzichtbaar, als een toverdorp dat slechts eenmaal per jaar te voorschijn komt. Als er geen carnaval was geweest, was het ons niet eens opgevallen.

We hebben gas, maar nog geen elektriciteit. Op onze eerste avond heb ik bij kaarslicht voor Anouk pannenkoeken gebakken. We hebben ze bij de haard gegeten van tijdschriften die als borden dienden, daar al onze spullen pas morgen bezorgd kunnen worden. De winkel was oorspronkelijk een bakkerij en boven de smalle ingang bevindt zich nog steeds een reliëf van een korenschoof; de vloer ligt dik onder het meelachtige stof en toen we binnenkwamen moesten we ons een weg banen door de verspreid liggende post. De huur lijkt belachelijk laag, gewend als we zijn aan stadsprijzen. Toch ving ik toen ik de bankbriefjes neertelde de scherpe, achterdochtige blik op waarmee de vrouw van het verhuurbedrijf ons bekeek. Op het huurcontract sta ik vermeld als

Vianne Rocher; de handtekening is een onduidelijke hiëroglief. Bij kaarslicht verkenden we ons nieuwe territorium: de oude ovens die ondanks het vet en het roet nog in verbazingwekkend goede staat zijn, de met grenenhout beklede wanden, de zwartgeblakerde aardewerken tegels. Anouk vond de oude luifel ingeklapt in een achterkamer, waar we hem vandaan sleepten; aan alle kanten kropen de spinnen onder het verbleekte canvas vandaan. Het woongedeelte ligt boven de winkel; een zit-slaapkamer en een badkamer, een belachelijk klein balkonnetje, een terracotta bloembak met dode geraniums... Anouk trok een gezicht toen ze het zag.

‘Wat is het hier dónker, *maman*.’ Ze klonk overweldigd, onzeker bij de aanblik van zoveel verwaarlozing. ‘En het ruikt zo droevig.’

Ze heeft gelijk. De geur doet denken aan daglicht dat jaren gevangen is geweest tot het zuur en ranzig is geworden, aan muisenkeutels en de geest van dingen die niemand meer weet en waar niemand om heeft gerouwd. Het klinkt er als in een grot; onze geringe lichaamswarmte benadrukt de schaduwen alleen maar meer. Verf en zonlicht en zeepsop zullen ons van het vuil bevrijden, maar de droevigheid, de verloren resonantie van een huis waar jarenlang niet is gelachen, dat is een andere zaak. Anouk leek bij het kaarslicht bleek en haar ogen waren groot, terwijl haar hand zich steviger om de mijne klemde.

‘Moeten we hier slapen?’ vroeg ze. ‘Pantoufle vindt het niet leuk. Hij is bang.’

Ik glimlachte en kuste haar ernstige, goudverlichte wang.

‘Pantoufle zal ons helpen.’

We staken in iedere kamer een kaars aan, een goudkleurige, een rode, een witte en een oranje. Ik maak het liefst mijn eigen

wierook, maar in tijden van nood zijn de stokjes uit de winkel goed genoeg – lavendel, cederhout en citroengras. We hielden ieder een kaars vast, Anouk blies op haar speelgoedtrompetje en ik ratelde met een metalen lepel in een oude steelpan en tien minuten lang stampten we in alle kamers rond, waarbij we keihard schreeuwden en zongen – *Weg! Weg! Weg!* – totdat de muren trilden en de verontwaardigde geesten wegvluchtten, een vage schroeilucht en heel veel gevallen stukken pleisterwerk achter zich latend. Kijk achter het gebarsten en zwartgeblakerde schilderwerk, achter het droeve voorkomen van een verlaten omgeving en begin de vage contouren te ontwaren, als het nabbeeld van een sterretje dat je in je handen hebt gehouden – hier een oogverblindend goudgeverfde muur, daar een leunstoel, wel wat sjofel, maar toch triomfantelijk oranje, de oude luifel die plotseling onder de lagen vuil hier en daar halfverborgen kleuren laat zien. *Weg! Weg! Weg!* Anouk en Pantoufle stampten en zongen en de vage beelden leken duidelijker te worden – een rode kruk naast de vinyl toonbank, een koord met bellen bij de voordeur. Natuurlijk weet ik dat het maar een spelletje is. Vertoon om een bang kind te troosten. Er zal werk verzet moeten worden, veel werk, voordat dit ergens op gaat lijken. En toch is het voorlopig voldoende om te weten dat het huis ons verwelkomt, zoals wij het huis verwelkomen. Grof zout en brood bij de drempel om eventuele huisgoden gunstig te stemmen. Sandelhout op ons kussen om onze dromen te veraangenamen.

Later meldde Anouk dat Pantoufle niet bang meer was, dus dat was in orde. We sliepen samen met onze kleren aan op de stoffige matras in de slaapkamer met alle kaarsen aan en toen we wakker werden, was het ochtend.

Aswoensdag, 12 februari

In feite werden we gewekt door de klokken. Ik had me niet gerealiseerd hoe dicht we bij de kerk zaten, totdat ik ze hoorde – één lage dreunende grondtoon die op de eerste tel in een helder carillon viel: *dómmm fla-di-dadi dómmm*. Ik keek op mijn horloge. Het was zes uur. Grijsgoudachtig licht filterde door de kapotte luiken op het bed. Ik stond op en keek uit over het plein. De natte keitjes glommen. De vierkante witte kerk-toren stond scherp afgetekend tegen het ochtendlicht, zoals hij daar oprees uit de duisternis van de donkere winkelpuien – een bakkerij, een bloemenwinkel en een winkel die grafbenodigdheden als plaquettes, stenen engelen en geëmailleerde, nooit-verwelkende rozen verkoopt... Boven de voorgevels met de discreet gesloten luiken lijkt de witte toren een baken; de Romeinse cijfers geven rood-glanzend zes uur twintig aan om de duivel te misleiden, de Maagd Maria overziet met een enigszins angstige uitdrukking vanuit haar hoge uitkijkpost het plein. Boven op de korte spits geeft een windwijzer west-tot-noordwest aan. Het is een man met een lang gewaad aan en een zeis in de hand. Vanaf het balkon met de dode geraniums zag ik de eerste mensen naar

de mis komen. Ik herkende de vrouw met de geruite jas die bij het carnaval was; ik zwaaide naar haar, maar ze haastte zich voort zonder een gebaar terug te maken en trok haar jas beschermend om zich heen. De man met de vilten hoed en de droevige bruine hond die hem volgde, schonk me een aarzelende glimlach. Ik riep vrolijk naar hem, maar de dorpsetiquette stond dit soort informeel gedrag blijkbaar niet toe, want hij reageerde niet en haastte zich samen met zijn hond eveneens naar de kerk.

Daarna keek niemand ook maar eventjes omhoog, hoewel ik meer dan zestig hoofden telde, goed ingepakt in hoofddoeken, baretten en hoeden tegen een onzichtbare wind, maar ik voelde hun bestudeerde, nieuwsgierige onverschilligheid. Ze hadden belangrijke zaken aan hun hoofd, zeiden hun gekromde schouders en ingetrokken nekken. Hun voeten sleepten zich stuurs over de keitjes, als de voeten van kinderen die naar school gaan. Ik wist wie die dag was gestopt met roken, wie zijn wekelijkse bezoek aan het café had opgegeven, wie zich had voorgenomen haar favoriete gerechten te laten staan. Het gaat me natuurlijk niets aan. Ik voelde op dat moment alleen dat als er een plek was die behoefte had aan wat magie... Gewoonten leer je niet zo maar af en als je er eenmaal een gewoonte van hebt gemaakt wensen in vervulling te laten gaan, kun je die impuls nooit meer helemaal kwijtraken. Bovendien waaide nog steeds diezelfde wind, de carnavalswind, met zijn vage geur van vet en suikerspin en kruid, de warme, doordringende geuren van de seizoensovergang, die de handen doen jeuken en het hart sneller doen slaan. Goed, voorlopig blijven we. Voorlopig. Tot er een andere wind opsteekt.

We kochten de verf in de dorpsbazaar, evenals kwasten, rollers, zeep en emmers. We begonnen boven en werkten naar beneden. We gooiden gordijnen en kapotte bevestigingen op een allengs groter wordende hoop in de kleine achtertuin, boenden de vloeren en veroorzaakten vloedgolven op de smalle, beroete trap, zodat we allebei diverse malen doorweekt raakten. Anouks boender werd een onderzeeër en de mijne een tanker die met veel lawaai zeeptorpedo's via de trap de hal in schoten. Midden in dit alles hoorde ik de deurbel klingelen; met zeep in de ene hand en een borstel in de andere keek ik op en ik zag de lange gestalte van de priester.

Ik had me al afgevraagd hoe lang het zou duren voordat hij kwam.

Glimlachend stond hij ons een poosje op te nemen. Een behoedzame glimlach, bezitterig, welwillend; de heer des huizes verwelkomt de ongelegen gast. Ik voelde dat hij zich scherp bewust was van mijn natte en vuile overall, van mijn haar met het rode sjaaltje eromheen en mijn blote voeten in de druipnatte sandalen.

‘Goedemorgen.’ Er kwam een stroompje schuimend water op zijn glimmende zwarte schoen af. Ik zag zijn ogen er even heen schieten en zich toen weer op mij vestigen.

‘Francis Reynaud,’ zei hij, terwijl hij discreet een stap opzij deed. ‘*Curé* van de parochie.’ Ik moest erom lachen, ik kon het niet helpen.

‘Aha!’ zei ik boosaardig. ‘Ik dacht dat u bij het carnaval hoorde.’
Beleefd gelach: *hu, hu, hu.*

Ik stak een gele plastic handschoen uit.

‘Vianne Rocher. En de kanonnier daar is mijn dochter Anouk.’

Er waren geluiden van zeepexplosies te horen en van een gevecht tussen Anouk en Pantoufle op de trap. Ik kon de priester horen wachten op details over meneer Rocher. Wat was het toch handig als je een document had en alles officieel was, en je deze ongemakkelijke, vervelende *conversation* kon mijden...

‘Ik neem aan dat u het vanmorgen erg druk hebt gehad.’ Ik had plotseling met hem te doen; hij deed zo zijn best, hij spande zich zo in om contact te leggen. Weer die geforceerde glimlach.

‘Ja, we moeten het hier zo snel mogelijk op orde hebben. Dat zal wel even duren! Maar we zouden vanmorgen toch niet in de kerk geweest zijn, *monsieur le curé*. We zijn namelijk niet kerks.’ Het was vriendelijk bedoeld, om hem te laten weten waar hij met ons aan toe was, om hem gerust te stellen, maar hij zag er geschrokken, bijna beledigd uit. ‘O.’

Het was te direct. Hij had liever gewild dat we een beetje gedanst hadden, als waakzame katten om elkaar heen gedraaid hadden.

‘Maar het is erg aardig van u dat u ons welkom heet,’ ging ik opgewekt verder. ‘U kunt ons misschien zelfs helpen hier nieuwe vrienden te vinden.’

Hij heeft zelf iets van een kat, merk ik; koude, lichte ogen die je niet lang aankijken, een rusteloze waakzaamheid, bestudeerd, afstandelijk.

‘Ik zal doen wat ik kan.’ Hij is onverschillig nu hij weet dat we niet bij zijn kudde zullen horen. En toch dwingt zijn geweten hem meer aan te bieden dan hij bereid is te geven. ‘Had u iets in gedachten?’

‘Nou, we zouden wel wat hulp kunnen gebruiken,’ opperde ik. ‘Niet van u, natuurlijk,’ – snel, omdat hij al begon te antwoorden. ‘Maar misschien kent u iemand die wat extra geld kan

gebruiken? Een stukadoor, iemand die met opknappen zou kunnen helpen?’ Dat was toch veilig terrein.

‘Ik zou zo gauw niemand weten.’ Hij is op zijn hoede, zo’n waakzaam iemand heb ik nog nooit ontmoet. ‘Maar ik zal eens informeren.’ Misschien doet hij dat ook wel. Hij kent zijn plicht jegens nieuwkomers. Maar ik weet dat hij niemand zal vinden. Hij is niet het type dat gul met zijn gunsten is. Zijn blik ging opmerkzaam naar de stapel brood en het zout bij de deur.

‘Om voorspoed af te smeken.’ Ik glimlachte, maar zijn uitdrukking was ijsig. Hij liep voorzichtig langs de offerande heen alsof die hem persoonlijk beledigd had.

‘*Maman?*’ Anouks hoofd verscheen om de hoek van de deur; haar haar stond in rare pieken overeind. ‘Pantoufle wil buiten spelen. Mag dat?’

Ik knikte.

‘Blijf in de tuin.’ Ik haalde een vieze veeg van de brug van haar neus. ‘Je ziet eruit als een duveltje.’ Ik zag haar even naar de priester kijken en ving nog net op tijd haar grappige blik op. ‘Dat is meneer Reynaud, Anouk. Zeg eens gedag.’

‘Dag!’ riep Anouk terwijl ze al op de deur afliep. *‘Au revoir!’*

Een wazige vlek gele trui en rode overall en weg was ze – vliegensvlug gleden haar voeten over de vette plavuizen. Ik was er, beslist niet voor het eerst, bijna zeker van dat ik Pantoufle achter haar aan zag rennen, een donkere vlek die afstak tegen de donkere drempel.

‘Ze is pas zes,’ zei ik bij wijze van uitleg.

Op Reynauds gezicht verscheen een strakke, zure glimlach, alsof zijn eerste indruk van mijn dochter al zijn vermoedens rond mij bevestigde.

Eveneens van Joanne Harris:

Bramenwijn
Vijf kwarten van de sinaasappel
Stranddieven
Gods dwazen
Bokkensprongen (korte verhalen)
Schimmenspel
Schaakmat
Rode schoenen
Blauwe ogen
De zoetheid van perziken
Een klasse apart
De aardbeiendief
Vianne

Samen met Fran Warde schreef zij het kookboek:

De Franse keuken

Voor jonge lezers schreef zij:

Vuurvolk
Runenvuur
De lessen van Loki

Eerste druk oktober 1999

Eenenveertigste druk, eerste in deze uitgave, oktober 2025

Oorspronkelijke titel *Chocolat*

Oorspronkelijke uitgever Transworld Publishers Ltd

Copyright © 1999 Frogspawn Ltd

The moral right of Joanne Harris to be identified as the author of this work has been asserted by her in accordance with the Copyright, Designs and Patents Act 1988

Copyright © 1999, 2025 voor deze uitgave Uitgeverij De Fontein, Utrecht
Vertaling Monique de Vré

Omslagontwerp Het Omslag Atelier

Omslagillustratie en -beeldbewerking Shutterstock / FooTToo

Opmaak binnenwerk Pre Press Media Groep, Leerdam

ISBN 978 90 261 8143 6

ISBN e-book 978 90 325 1367 2

ISBN luisterboek 978 90 261 7067 6

NUR 302

www.uitgeverijdefontein.nl

Uitgeverij De Fontein vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Alle personen in dit boek zijn door de auteur bedacht. Enige gelijkenis met bestaande – overleden of nog in leven zijnde – personen berust op puur toeval.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsopname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining niet toegestaan.